

Timothy D. Snyder (n. 1969) și-a obținut doctoratul (ca bursier British Marshall) la Universitatea Oxford, în 1995. A studiat, ca bursier, la Paris, Viena, Varșovia și Harvard. Este profesor de istorie la Yale University, specializat în istoria Europei Centrale și de Răsărit, precum și în istoria Holocaustului. Este, de asemenea, afiliat la Institut für Menschen vom Wissenschaften de la Viena și la Collège d'Europe (Brugge) / Collège d'Europe de la Natolin (Varșovia). Predă cursuri de istorie politică a Europei de Est și despre Holocaust. Este membru al Comitetului pentru Conștiință al Muzeului Memorial al Holocaustului și membru al comitetelor editoriale ale *Journal of Modern European History* și *East European Politics and Societies*.

Principalele publicații: *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe: A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz* (1998), *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (2003), *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine* (2005), *The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke* (2008), *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin* (2010; trad. rom. *Tărâmul morții: Europa între Hitler și Stalin*, Humanitas, 2012, 2022), *Thinking the Twentieth Century* (cu Tony Judt; 2012), *Black Earth: The Holocaust as History and Warning* (2015; trad. rom. *Pământul negru: Holocaustul ca istorie și avertisment*, Humanitas, 2018), *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century* (2017), *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America* (2018).

A primit numeroase premii, iar cărțile sale au devenit bestselleruri și au fost traduse în peste 20 de limbi.

TIMOTHY SNYDER
**TĂRÂMUL
MORȚII**

**EUROPA ÎNTRE
HITLER ȘI STALIN**

Cu o postfață a autorului
pentru ediția a doua

Traducere din engleză de
DANA-LIGIA ILIN

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Cuprins

PREFAȚĂ	Europa	7
INTRODUCERE	Hitler și Stalin	21
CAPITOLUL 1	Perioadele de foamete în Uniunea Sovietică	43
CAPITOLUL 2	Teroarea de clasă	84
CAPITOLUL 3	Teroarea națională	115
CAPITOLUL 4	Europa liniei Molotov–Ribbentrop	146
CAPITOLUL 5	Economia Apocalipsului	184
CAPITOLUL 6	Soluția Finală	219
CAPITOLUL 7	Holocaust și răzbunare	259
CAPITOLUL 8	Fabricile naziste ale morții	290
CAPITOLUL 9	Rezistență și incinerare	317
CAPITOLUL 10	Purificările etnice	356
CAPITOLUL 11	Antisemitismul stalinist	383
CONCLUZIE	Umanitatea	426
POSTFAȚĂ LA A DOUA EDIȚIE	459
<i>Cifre și termeni</i>	479
<i>Rezumat</i>	485
<i>Mulțumiri</i>	488
<i>Note</i>	491
<i>Bibliografie</i>	513
<i>Index</i>	551

părul tău de aur Margarete
părul tău de cenușă Sulamith
Paul Celan
Todesfuge

Totul curge, totul se schimbă.
Nu poți intra de două ori în același eșalon.
Vasili Grossman
Panta rhei

Un străin s-a înecat în Marea Neagră, era singur,
Nimeni nu-l auzea cum se roagă să fie iertat.
Furtună pe Marea Neagră
Cântec popular ucrainean

Orașe-ntregi dispar. În locul naturii
Doar un scut alb se-mpotrivește neființei.
Tomas Venclova
Scutul lui Ahile

PREFAȚĂ

Europa

„Acum o să trăim!“ Asta zicea băiatul lihnit de foame, luând-o șovăielnic pe marginea drumului neumblat ori pe câmpul pustiu. Hrana pe care o vedea nu era însă decât în închipuirea lui. Tot grâul le fusese luat, într-o nemiloasă campanie de rechiziții care a marcat începutul epocii de crime în masă din Europa. Era în 1933, și Iosif Stalin înfometa cu bună știință Ucraina sovietică. Băiețelul a murit, ca și alții peste trei milioane de oameni. „O să mă-ntâlnesc cu ea“, spunea un tânăr sovietic despre soția sa, „în pământ“. Avea dreptate: la scurt timp după ea a fost împușcat și el, și amândoi au fost îngropați printre cele șapte sute de mii de victime ale Marii Terori staliniste din 1937 și 1938. „M-au întrebat de verighetă, pe care eu...“ Ofițerul polonez și-a întrerupt jurnalul puțin înainte de a fi executat de poliția secretă sovietică, în 1940. Era unul dintre cei aproape două sute de mii de cetățeni polonezi împușcați de sovietici sau de germani la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, când Germania nazistă și Uniunea Sovietică îi ocupau împreună țara. Spre sfârșitul lui 1942 o fetiță de unsprezece ani din Leningrad își încheia astfel modestul jurnal: „N-a mai rămas decât Tania.“ Adolf Hitler rupsesse înțelegerea cu Stalin, orașul îi era asediat de nemți, iar membrii familiei sale se numărau printre cei patru milioane de cetățeni sovietici pe care nemții i-au făcut să piară de foame. În vara următoare, o fetiță evreică de doisprezece ani din Bielorussia i-a scris ultima scrisoare tatălui ei: „Îmi iau rămas-bun de la tine înainte să mor. Mi-e tare frică de moartea asta, căci îi aruncă pe copii de vii în gropile comune.“ Era printre cei peste cinci milioane de evrei gazați sau împușcați de germani.

În mijlocul Europei, în plin secol XX, regimurile nazist și sovietic au ucis aproximativ paisprezece milioane de oameni. Aria în care au pierit aceste victime, Tărâmul Morții, se întinde din centrul Poloniei până în partea apuseană a Rusiei, acoperind Ucraina, Bielorusia și țările baltice. În perioada consolidării național-socialismului și a stalinismului (1933–1938), a ocupației comune germano-sovietice în Polonia (1939–1941) și apoi a războiului germano-sovietic (1941–1945), această zonă a cunoscut un gen de violență în masă fără precedent în istorie. Victimele au fost în primul rând evreii, bielușii, ucrainenii, polonezii, rușii și balticii, popoarele care trăiau în acea zonă. Paisprezece milioane de oameni au fost asasinați în numai doisprezece ani, între 1933 și 1945, cât au fost Hitler și Stalin la putere. Chiar dacă țările lor au devenit câmpuri de luptă pe la jumătatea perioadei menționate, toți acești oameni au fost mai degrabă victimele unei politici criminale decât ale războiului. Cel de-al Doilea Război Mondial a fost cel mai ucigător conflict din istorie, și cam jumătate dintre soldații care au pierit pe fronturile din întreaga lume au căzut aici, în această regiune, în zona morții. Și totuși, nici măcar unul dintre cei paisprezece milioane de oameni nu era înrolat în vreo armată. Majoritatea erau femei, copii și bătrâni; nimeni nu avea arme; mulți fuseseră jefuiți de tot ce aveau, până și de haine.

Auschwitz este cel mai cunoscut loc în care s-au masacrat oameni din zona morții. Azi, Auschwitz reprezintă Holocaustul, iar Holocaustul – răul unui veac. Cu toate acestea, oamenii care au fost aduși ca mână de lucru la Auschwitz au avut o șansă de supraviețuire: datorită memoriilor și romanelor scrise de supraviețuitori, numele acestui loc este cunoscut. Mult mai mulți evrei, cei mai mulți dintre ei evrei polonezi, au fost gazați în alte lagăre de exterminare germane, din care aproape nimeni nu a scăpat și ale căror nume sunt pomenite mai rar: Treblinka, Chełmno, Sobibór, Belzec. Și mai mulți evrei, evrei polonezi, sau sovietici, sau baltici, au fost împușcați și aruncați în șanțuri și gropi. Mulți dintre acești evrei au murit aproape de locul în care trăiau, în Polonia, Lituania, Letonia, Ucraina sovietică și Bielorusia sovietică, aflate sub ocupație. Germanii au adus în zona morții și evrei din alte părți, ca să fie uciși acolo. Evreii ajungeau la Auschwitz, cu trenul, din Ungaria, Cehoslovacia, Franța, Olanda, Grecia, Belgia, Iugoslavia, Italia și Norvegia. Evreii germani erau deportați în orașele din zona morții, la Łódź, la Kaunas, la Minsk sau la Varșovia, apoi erau împușcați sau gazați. Oamenii care au

trăit în blocul în care scriu acum, aflat în al nouălea district al Vienei, au fost deportați la Auschwitz, Sobibór, Treblinka și Riga: toate aflate în zona morții.

Uciderea în masă a evreilor de către germani s-a petrecut în Polonia, Lituania, Letonia și Uniunea Sovietică, aflate sub ocupație, și nu în Germania. Hitler era un politician antisemit într-o țară cu o comunitate evreiască mică. Evreii reprezentau *mai puțin de un procent* din populația germană când Hitler a devenit cancelar, în 1933, și cam *un sfert de procent* la începutul celui de-al Doilea Război Mondial. În primii șase ani ai regimului lui Hitler, evreilor germani li se permitea (cu prețul îndurării unor umilințe și al depozitării de bunuri) să emigreze. Cei mai mulți dintre evreii care au prins momentul victoriei lui Hitler în alegeri au murit din cauze naturale. Uciderea a 165.000 de evrei germani a fost o crimă îngrozitoare în sine, dar numai o mică parte din tragedia evreilor europeni: mai puțin de trei procente din morții Holocaustului. De-abia când Germania nazistă a invadat Polonia, în 1939, și Uniunea Sovietică, în 1941, planurile lui Hitler privind eliminarea evreilor din Europa s-au intersectat cu cele mai semnificative comunități ale evreilor europeni. Ambiția lui de a-i elimina pe evrei din Europa nu s-a putut realiza decât în părțile din Europa în care trăiau evrei.

Holocaustul pune în umbră planurile germane care aveau în vedere și mai multe masacre. Hitler nu voia doar să-i extermine pe evrei; voia, de asemenea, să distrugă Polonia și Uniunea Sovietică ca state, să le nimicească clasele conducătoare și să ucidă zeci de milioane de slavi (ruși, ucraineni, bieloruși, polonezi). Dacă războiul Germaniei împotriva URSS s-ar fi desfășurat așa cum fusese plănuțit, în timpul primei ierni ar fi fost uciși prin înfometare treizeci de milioane de civili, iar apoi zeci de milioane ar fi fost evacuați, uciși, asimilați sau înrobiți. Cu toate că aceste planuri nu s-au realizat, ele au oferit premisele morale ale politicii germane de ocupație din Est. Germanii au omorât în timpul războiului cam tot atâția neevrei și evrei, în principal prin înfometarea prizonierilor de război sovietici (peste trei milioane) și a locuitorilor orașelor asediate (peste un milion) și prin împușcarea civililor în cadrul unor „represalii“ (aproape un milion, mai ales bieloruși și polonezi).

Pe frontul răsăritean, Uniunea Sovietică a înfrânt Germania nazistă în cel de-al Doilea Război Mondial, ceea ce i-a adus lui Stalin recunoștința a milioane de oameni și un rol crucial în stabilirea ordinii postbelice în Europa. Și totuși, amploarea asasinatelor în masă ale lui Stalin este aproape la fel de mare ca a lui Hitler. De fapt, pe timp de pace a fost mult mai grav. În numele apărării și al modernizării Uniunii Sovietice, sub supravegherea lui Stalin au fost înfometate câteva milioane de oameni și au fost împușcați alte trei sferturi de milion în anii '30. Stalin și-a ucis propriii cetățeni cu aceeași eficiență cu care Hitler i-a ucis pe cetățenii altor țări. Din cele paisprezece milioane de oameni uciși cu bună știință în zona morții între 1933 și 1945, o treime aparține sovieticilor.

Aceasta este o istorie a masacrului politic în masă. Toate cele paisprezece milioane au fost victimele politicii de exterminare sovietice sau naziste, adesea ale interacțiunii dintre Uniunea Sovietică și Germania nazistă, dar niciodată victime ale războiului dintre ele. Un sfert dintre victime au fost omorâte înainte ca al Doilea Război Mondial să fi început măcar. Alte două sute de mii au murit între 1939 și 1941, când Germania nazistă și Uniunea Sovietică remodelau Europa ca *aliate*. Moartea celor paisprezece milioane a fost uneori prevăzută în planuri economice sau accelerată de considerente economice, dar nu a fost provocată de necesitatea economică în vreun sens strict. Stalin a știut ce avea să se întâmple când a confiscat

hrana țăranilor ucraineni muritori de foame, în 1933, întocmai așa cum Hitler a știut la ce se poate aștepta când i-a lipsit de hrană pe prizonierii sovietici, cu opt ani mai târziu. În ambele cazuri, au murit peste trei milioane de oameni. Sutele de mii de țărani și muncitori sovietici împușcați în timpul Marii Terori din 1937 și 1938 au fost victimele directivelor exprese ale lui Stalin, întocmai cum milioanele de evrei împușcați și gazați între 1941 și 1945 au fost victimele politicii explicite a lui Hitler.

Războiul a modificat balanța masacrelor. În anii '30, Uniunea Sovietică era singurul stat din Europa care a pus în practică politici de masacrare. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, în primii șase ani și jumătate de după venirea la putere a lui Hitler, regimul nazist a ucis aproximativ zece mii de persoane. Regimul stalinist omorâse deja prin înfometare câteva milioane și împușcase aproape un milion. Politicile germane de ucidere în masă au ajuns să le concureze pe cele sovietice între 1939 și 1941, după ce Stalin l-a lăsat pe Hitler să înceapă un război. Și *Wehrmacht*-ul, și Armata Roșie au atacat Polonia în septembrie 1939, diplomații germani și sovietici au semnat un „Tratat privind frontierele și de prietenie“, iar forțele germane și sovietice au ocupat împreună țara timp de aproape doi ani. După ce germanii și-au extins dominația spre apus, în 1940, invadând Norvegia, Danemarca, Olanda și Franța, sovieticii au ocupat și au anexat Lituania, Letonia, Estonia și nord-estul României. Ambele regimuri au împușcat zeci de mii de intelectuali polonezi și au deportat sute de mii. Pentru Stalin, acest act de represiune în masă era continuarea vechilor politici aplicate în teritoriile noi; pentru Hitler, era o deschidere de drumuri.

Partea cea mai cumplită a masacrelor a început când Hitler l-a trădat pe Stalin, iar trupele germane au pătruns în recent lărgita Uniune Sovietică, în iunie 1941. Cu toate că al Doilea Război Mondial a izbucnit în septembrie 1939, odată cu invazia germano-sovietică în Polonia, cea mai mare parte a crimelor în masă din acest război s-au petrecut după această a doua invazie în Răsărit. În Ucraina sovietică, Bielorusia sovietică și regiunea Leningrad, zone în care regimul stalinist înfometase și împușcase în cei opt ani precedenți circa patru milioane de oameni, trupele germane au reușit în doar patru ani să înfometeze și să împuște și mai mulți oameni. Imediat după invazie, *Wehrmacht*-ul a trecut la înfometarea prizonierilor sovietici, iar trupele speciale, *Einsatzgruppen*, au început să-i împuște pe

dușmanii politici și pe evrei. Alături de *Gestapo*, *Waffen-SS* și *Wehrmacht*, precum și cu participarea poliției locale și a gărzilor civile, *Einsatzgruppen* au început în vara aceea să elimine comunitățile evreiești ca atare.

*

Zona morții a fost locul unde trăiau cei mai mulți dintre evreii europeni, unde s-au suprapus în parte planurile imperiale ale lui Hitler și Stalin, unde s-au încheștat în luptă *Wehrmacht*-ul și Armata Roșie și unde și-au concentrat forțele NKVD-ul sovietic și SS german. Majoritatea locurilor unde au avut loc măceluri au fost în zona morții: în geografia politică a anilor '30 și a începutului anilor '40, aceasta cuprindea Polonia, țările baltice, Bielorusia sovietică, Ucraina sovietică și partea apuseană a Rusiei sovietice. Crimele lui Stalin sunt asociate adesea cu Rusia, iar ale lui Hitler cu Germania. Însă cea mai însângerată zonă a Uniunii Sovietice a fost periferia ei nonrusă; după cum și naziștii au ucis în general în afara hotarelor Germaniei. Grozăvia secolului XX se socotește a fi localizată în lagăre. Însă nu în lagărele de concentrare au pierit cele mai multe dintre victimele național-socialismului și ale stalinismului. De la aceste neînțelegeri privind localizarea masacrelor și metodele de ucidere provin neînțelegerile și perceperea grozăviei secolului XX.

În Germania au fost situate lagărele de concentrare eliberate de americani și britanici în 1945; în Siberia rusească a fost, desigur, amplasată o mare parte a Gulagului, pe care Occidentul îl cunoaște prin intermediul lui Aleksandr Soljenițan. Priveliștea acestor lagăre, așa cum apare din fotografii sau din scrierile în proză, nu face decât să sugereze istoria violenței germane și sovietice. Circa un milion de oameni au murit pentru că au fost condamnați la muncă în lagărele de concentrare germane – diferit de camerele de gazare germane, de locurile unde au avut loc masacre și de zonele de înfometare germane, unde au murit zece milioane de oameni. Peste un milion de vieți au fost curmate de epuizare și boală în Gulagul sovietic între 1933 și 1945 – spre deosebire de locurile unde au avut loc masacre și de regiunile de înfometare sovietice, unde au murit circa șase milioane de oameni, dintre care cam patru milioane în zona morții. Nouăzeci la sută dintre cei care au intrat în Gulag au ieșit de acolo în viață. Cei mai mulți dintre cei care au ajuns în lagărele de concentrare germane (spre deosebire de camerele de gazare,

gropile comune și lagărele de prizonieri de război germane) au supraviețuit și ei. Soarta deținuților din lagărele de concentrare, chiar dacă a fost cumplită, este diferită de cea a multe milioane de oameni care au fost gazați, împușcați sau uciși prin înfometare.

Deosebirea dintre lagărele de concentrare și locurile unde au avut loc masacre nu poate fi făcută foarte exact: au existat oameni care au fost executați și au fost oameni care au murit prin înfometare în lagăre. Între condamnarea la lagăr și condamnarea la moarte, între munca silnică și gaz, între sclavie și gloanțe există totuși o diferență. În marea lor majoritate, victimele regimurilor german și sovietic n-au pus niciodată piciorul într-un lagăr de concentrare. Auschwitz a fost două lucruri în același timp, lagăr de muncă și centru al morții, iar soarta neevreilor deținuți pentru muncă și a evreilor triați pentru muncă a fost foarte diferită de cea a evreilor triați pentru camerele de gazare. Auschwitz face astfel parte din două istorii înrudite, dar distincte. Auschwitz ca lagăr de muncă este mai reprezentativ pentru experiența unui număr mare de oameni care au suferit de pe urma politicilor germane (sau sovietice) de concentrare, în vreme ce Auschwitz ca centru al morții este tipic pentru soarta celor care au fost uciși în mod deliberat. Cei mai mulți dintre evreii care au ajuns la Auschwitz au fost pur și simplu gazați; nici ei, la fel ca aproape toți cei paisprezece milioane de oameni uciși în zona morții, n-au petrecut timp în vreun lagăr de concentrare.

Lagărele de concentrare germane și sovietice înconjoară zona morții atât la răsărit, cât și la apus, estompând negrul cu nuanțele ei de cenușiu. La sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, trupele americane și britanice au eliberat lagărele de concentrare germane, ca Belsen și Dachau, însă aliații occidentali nu au eliberat *nici unul* dintre centrele morții importante. Germanii și-au pus în practică toate politicile majore de exterminare pe teritoriile ocupate ulterior de sovietici. Armata Roșie a eliberat Auschwitz, precum și centrele Treblinka, Sobibór, Belzec, Chełmno și Majdanek. Trupele americane și britanice n-au ajuns în zona morții și n-au văzut *nici unul* dintre principalele locuri în care au avut loc masacre. Nu numai că trupele americane și britanice nu au văzut nici unul dintre locurile în care au ucis sovieticii, lăsând ca toate crimele stalinismului să fie dovedite după sfârșitul Războiului Rece și deschiderea arhivelor, dar n-au văzut nici locurile în care au ucis *germanii*, ceea ce înseamnă că a trebuit la fel de mult timp ca să fie cunoscute crimele lui Hitler.

Fotografiile și filmele despre lagărele de concentrare germane au alcătuit percepția nemijlocită a majorității occidentalilor despre crimele în masă. Așa înfiorătoare cum sunt, aceste imagini nu sunt decât aluzii la istoria zonei morții. Ele nu sunt întreaga poveste; din păcate, nu sunt nici măcar o introducere.

*

Crimele în masă din Europa sunt asociate de obicei cu Holocaustul, iar Holocaustul cu uciderea rapidă, la scară industrială. Imaginea este prea simplă și limpede. În locurile în care s-au petrecut masacrele germane și sovietice, metodele de ucidere erau mai degrabă primitive. Din cei paisprezece milioane de civili și de prizonieri de război omorâți în zona morții între 1933 și 1945, peste jumătate au murit pentru că au fost privați de hrană. Europeni au înfometat cu bună știință europeni, într-un număr înfiorător de mare, la mijlocul secolului XX. În cele mai mari două acțiuni de crime în masă, după Holocaust – perioadele de foamete ordonate de Stalin la începutul anilor '30 și înfometarea prizonierilor de război sovietici de către Hitler la începutul anilor '40 –, s-au utilizat această metodă de exterminare. Înfometarea a dominat nu numai realitatea, ci și imaginația. Printr-un Plan al Foamei, regimul nazist a proiectat moartea a zeci de milioane de slavi și evrei în iarna 1941–1942.

Alte metode în afară de înfometare au fost împușcarea și gaza-re. În timpul Marii Terori staliniste din 1937–1938 au fost împușcați aproape șapte sute de mii de cetățeni sovietici. Cei circa două sute de mii de polonezi omorâți de germani și sovietici în timpul ocupației comune în Polonia au fost împușcați. Cei peste trei sute de mii de bieloruși și un număr asemănător de polonezi executați în „represaliile“ germane au fost împușcați. Evreii uciși în Holocaust au fost cam în aceeași măsură împușcați sau gazați.

De fapt, în privința gazării prea puține erau lucrurile cu adevărat moderne. Cei aproximativ un milion de evrei gazați la Auschwitz au fost omorâți cu acid cianhidric, un compus chimic izolat în secolul al XVIII-lea. Cei aproximativ 1,6 milioane de evrei omorâți la Treblinka, Chełmno, Bełżec și Sobibór au fost asfixiați cu monoxid de carbon, despre care până și vechii greci știau că este letal. În anii '40, acidul cianhidric era folosit ca pesticid; monoxidul de carbon era produs de motoarele cu combustie internă. Sovieticii și germanii s-au bazat pe tehnologii care nu erau noi defel în anii '30 și '40:

motoarele cu combustie internă, căile ferate, armele de foc, pesticidele, sârma ghimpată.

Indiferent de tehnologia folosită, omorul avea caracter personal. Oamenii care mureau înfometate erau urmăriți, adesea din turnuri de veghe, de către cei care îi privau de hrană. Cei care erau împușcați erau priviți prin cătarea armelor, de foarte aproape, sau erau ținuți de doi bărbați, în vreme ce al treilea le pune pistolul în ceafă. Cei care urmau să fie asfixiați erau adunați, urcați în trenuri și apoi mânați în camerele de gazare. Erau deposedați de toate bunurile, apoi și de haine, după care, dacă erau femei, și de păr. Fiecare dintre ei a murit de o moarte diferită, dat fiind că fiecare trăise o viață diferită.

*

Numărul absolut al victimelor ne poate atenua ideea de individualitate a fiecăreia. „Aș vrea să vă spun fiecăruia pe nume“, scria poeta rusă Anna Ahmatova în *Requiem*, „dar lista a fost luată, și nu ai unde să mai cauți“. Mulțumită muncii sânguincioase a istoricilor, avem unele dintre liste; mulțumită deschiderii arhivelor din Europa de Est, avem unde să căutăm. Avem un număr surprinzător de glasure ale victimelor: de exemplu, amintirile unei tinere evreice care a reușit să iasă din groapa morții de la Babi Iar, la Kiev; sau ale alteia, care a reușit același lucru la Ponarî, lângă Vilnius. Avem amintirile unora dintre cei câteva zeci de supraviețuitori de la Treblinka. Avem o arhivă a ghetoului din Varșovia, adunată cu mare trudă, îngropată și apoi (în cea mai mare parte) găsită. Avem jurnalele ținute de ofițerii polonezi împușcați de NKVD în 1940 la Katyń, dezgropate împreună cu trupurile lor. Avem însemnări aruncate din autobuzele care îi duceau pe polonezi la gropile morții în timpul acțiunilor de masacrare ale germanilor din același an. Avem cuvintele scrijelite pe zidurile sinagogii din Kovel și pe cele lăsate pe pereții temniței Gestapoului din Varșovia. Avem amintirile ucrainenilor care au supraviețuit foametei sovietice din 1933, pe cele ale prizonierilor sovietici de război care au supraviețuit campaniei de înfometare germane din 1941 și pe cele ale leningrădenilor care au scăpat cu viață din asediul din 1941–1944.

Avem unele dintre amintirile făptuitorilor, luate de la germani după ce au pierdut războiul, sau găsite în arhivele ruse, sau ucrainene, sau bielorusă, sau polone, sau baltice după prăbușirea Uniunii